

DE ZWARTFABRIEK

Bijdrage tot de geschiedenis van de 'Fabrique de Produits Chimiques de Grammont' te Overboelare 1885-1953

DEEL 2 en slot: van 1905 tot 1953

Jacques DE RO

Gabriël Duchâteau, schoonzoon van lucifersfabrikant Guillaume Mertens, richt in 1885 in Overboelare een beenzwartfabriek op, maar het is de Brusselaar Pierre Dalimier die vanaf 1889 het bedrijf verder uitbouwt en zorgt voor productvariatie met de nadruk op meststoffen. Bedrijfsexpansie vereist vers kapitaal, die hij pas in 1902 vindt door zich te associëren met advocaat Jules Rens. Al vlug biedt ook deze samenwerking financieel niet voldoende soelaas...

Société Anonyme Fabrique de Produits Chimiques de Grammont

De nieuwe investeringen in bedrijfsuitbreiding en machinepark blijken voor beide geassocieerden zwaar te zijn, zodat naar nieuwe geldschieters wordt gezocht. Om vers kapitaal in te brengen wordt op 16 december 1905 voor notaris Pierre Jean Vanderlinden de Société Anonyme Fabrique de Produits Chimiques de Grammont opgericht. Hierbij zijn betrokken: Jean Conrad, dokter te Antwerpen en verwant met de moeder van Dalimier; Juliette Comer, zonder beroep en vrouw van Dalimier en tenslotte Remy Van der Poorten, kandidaat-deurwaarder te Geraardsbergen. De NV met maatschappelijke zetel te Overboelare heeft als doel de uitbating van beenzwart en alle bijproducten. Het sociaal kapitaal omvat 140 aandelen. Zowel het roerend als onroerend kapitaal van de ontbonden maatschappij in gezamenlijke naam *Rens et Dalimier* wordt in de nieuwe NV ingebracht. 135 aandelen gaan naar de vroegere vennoten, terwijl elk een aandeel aan Jean Conrad,

Gedeponiseerd fabrieksmerk van de 'Zwartfabriek' (1938)

Léon Comer, Juliette Comer, Remy Van der Poorten en François Van Liefferinge¹ toekomt. Deze laatsten brengen elk 1.000 fr., of samen 5.000 fr. in de vennootschap. De beheerraad telt drie leden, terwijl een commissaris over alle verichtingen waakt. Pierre Dalimier leidt als afgevaardigd beheerder alle maatschappelijke handelingen. Hij vormt samen met Jules Rens en Léon Comer de beheerraad en dit voor een periode van 6 jaar.² Opvallend is dat in de naam van de NV "Grammont" voorkomt, terwijl zowel de maatschappelijke zetel als de fabriek zich op

het grondgebied van Overboelare bevinden. Het is duidelijk dat de verwijzing naar de stad commercieel meer voordelen biedt, alleen al door de grotere bekendheid.

In 1906 werken er 27 arbeiders in de beenzwartfabriek, die hiermee de tweede grootste werkgever in de gemeente is³. Hun aantal schommelt van 32 in 1907 naar 39 in 1908⁴. Op 18 november 1907 overlijdt Pierre Dalimier te Geraardsbergen op de leeftijd van 48 jaar. Drie dagen later wordt zijn plaats als afgevaardigd beheerder ingenomen door Jules Rens, terwijl de Brugse ingenieur Robert Billiard als voorzitter van de beheerraad deel gaat uitmaken.⁵ François Van Liefferinge⁶, werkmeester in de Maatschappij in gezamenlijke naam *Rens et Dalimier*, wordt de nieuwe directeur. En er volgen nog wijzigingen: François Rens⁷, jongere broer van Jules en notaris te Geraardsbergen in 1890-1922, wordt op 20 februari 1908 beheerder, terwijl Léon Comer tot commissaris wordt benoemd.⁸ Op 6 mei 1909 verlaat Juliette Comer, de weduwe van Dalimier, met haar zootje de stad voor Sint-Gilles. In het fa-

1. François Ghislain Van Liefferinge, geboren te Geraardsbergen op 12 juli 1874.

2. *Annexes du Moniteur Belge*, 5 janvier 1906, p. 34-35; RAG, notarieel archief P.J. Vanderlinden, stichtingsakte, 16 december 1905.

3. RAG, HGA Ove, nr. 52.

4. RAG, HGA Ove, nr. 1421.

5. *Annexes du Moniteur Belge*, 30 novembre 1907, p. 843.

6. GHA (Geraardsbergs Heemkundig Archief), *Kasboek Fanfare Orpheus 1870 -1946*: François Van Liefferinge is lid van de liberale fanfare *Orpheus* van 1919 tot en met 1928.

7. Franz Rens (1865-1940), liberaal burgemeester van Geraardsbergen in 1894-1898, stichter van de Liberale Mutualiteit *De Toekomst* in 1900, na W.O. I van het Liberaal Syndicaat te Geraardsbergen. Zie: J.-L. RENS, *Stamboom van de familie Rens uit Geraardsbergen*, Geraardsbergen, 1971, p. 31-33.

8. *Annexes du Moniteur Belge*, 12 mars 1908, p. 1021.

brieksmerk met anker en reddingsboei wordt de initiaal D vervangen door C, die waarschijnlijk verwijst naar de familie Comer. Nog steeds op een brievenhoofd uit 1938 vinden we beide initialen. Toch zit de familie Comer al in 1910 niet meer in de beheerraad. Maar P.C. kan ook gewoon duiden op "Produits Chimiques". Op 17 februari van laatstgenoemd jaar wordt Léon Comer vervangen door Adolphe Fontaine, beheerder van het Discontokantoor van de Nationale Bank te Geraardsbergen. Directeur François Van Liefferinge neemt de

functie van afgevaardigd beheerder op en zal die de volgende jaren behouden.⁹ In 1911 worden nieuwe bedrijfsgebouwen opgetrokken, zodat de fabriek nu 4.300 m² vloeroppervlakte beslaat¹⁰. Op 31 december 1913 bestaat de voltallige beheerraad enkel uit leden van de familie Rens: Jules, zijn jongere broer François en hun oudere zusster Céline¹¹, woonachtig te Brugge en weduwe van Gustave Schouteten, majoor bij het Belgisch leger. De activa van de NV bedraagt op dat ogenblik 425.125,55 fr., bestaande uit onroerende goe-

deren (221.205,79 fr.), grondstoffen (31.728, 94 fr.), voorraden (5.502,86 fr.), afgewerkte producten (17.213,51 fr.), kasreserve (1.449,65 fr.) en tegoeden van verscheidene schuldenaars (114.224,82 fr.). De beheerders en commissarissen krijgen samen een bonus van 1.100 fr., terwijl een dividend op 134 aandelen van elk 165 fr. wordt uitgekeerd of 22.110 fr.¹² In 1910 houden 32 werknemers de beenzwartfabriek draaiende. Zij wonen allen dicht bij het bedrijf, in de gemeente zelf of in de stad. De jongste werknemer is 18 wanneer hij in dienst

Tabel 3: Alfabetische namenlijst van de werknemers van de S.A. *Fabrique des Produits Chimiques de Grammont* met aanduiding van de burgerlijke stand, woonplaats, beroep en datum van de indiensttreding in 1910

Naam	Geboorteplaats – en datum	Woonplaats	Beroep	In dienst vanaf
Capiaux Auguste	Geraardsbergen 31.10.1861	Geraardsbergen	werkman	06.02.1906
Danneels François	Nederboelare 29.08.1886	Geraardsbergen	werkman	23.12.1910
Degelan François	Overboelare 25.12.1871	Geraardsbergen	werkman	05.02.1906
Dekelfer François	Marchienne-au-Pont 04.02.1886	Geraardsbergen	werkman	25.03.1910
Delannoit François	Overboelare 01.02.1872	Overboelare	werkman	07.09.1905
Delaauw Isidore	Geraardsbergen 29.02.1856	Overboelare	werkman	07.01.1889
Deschauer Joseph	Overboelare 21.12.1861	Overboelare	werkman	21.07.1887
Deschrever Antoine	Overboelare 17.01.1857	Overboelare	werkman	04.02.1888
Dezutter Pierre	Goeferinge 05.12.1869	Geraardsbergen	werkman	27.07.1907
Droesbeke Edmond	Overboelare 06.12.1880	Overboelare	werkman	23.09.1907
Droesbeke François	Overboelare 15.12.1878	Overboelare	werkman	03.06.1907
Foubert Gustave	Geraardsbergen 27.06.1881	Overboelare	werkman	13.03.1906
Frederick François	Deftinge 07.10.1871	Overboelare	werkman	07.09.1896
Hegermont Guillaume	Geraardsbergen 08.02.1885	Overboelare	werkman	07.10.1907
Herman Leandre	Opbrakel 24.05.1841	Geraardsbergen	werkman	05.09.1888
Hoebeke Leopold	Geraardsbergen 08.11.1883	Geraardsbergen	werkman	15.09.1902
Lippens Adolphe	Geraardsbergen 03.09.1862	Geraardsbergen	werkman	19.02.1906
Meerpoel Alphonse	Overboelare 12.04.1882	Geraardsbergen	werkman	19.06.1910
Meerpoel Cesar	Geraardsbergen 19.11.1882	Geraardsbergen	werkman	24.06.1910
Pieterrens Remy	Nederbrakel 21.10.1885	Geraardsbergen	werkman	09.08.1909
Punnewaert François	Geraardsbergen 29.02.1880	Geraardsbergen	werkman	05.04.1908
Rampelberg Dominique	Overboelare 19.12.1869	Overboelare	werkman	08.12.1902
Smekens François	Aalst 20.05.1872	Geraardsbergen	werkman	06.02.1906
Stoffijn Pierre	Voorde 14.08.1861	Geraardsbergen	werkman	19.07.1909
Van Den Neucker Théophile	Geraardsbergen 06.03.1859	Overboelare	werkman	06.04.1908
Van Landuyt Alphonse	Annœullin (Fr.) 15.10.1863	Overboelare	werkman	17.08.1910
Van Wayenberg Hubert	Geraardsbergen 01.11.1853	Geraardsbergen	werkman	13.02.1905
Van Wayenberg Théophile	Overboelare 13.06.1873	Overboelare	werkman	05.05.1904
Vander Haegen Eugène	Geraardsbergen 06.10.1885	Geraardsbergen	werkman	14.03.1910
Wicheleer Théophile	Geraardsbergen 20.02.1885	Overboelare	werkman	29.07.1907
Willems François	Geraardsbergen 4.11.1858	Overboelare	werkmeester	14.01.1886
Willems Théophile	Overboelare 25.03.1883	Geraardsbergen	smid	14.11.1909

Bron: RAG, HGA Ove, nr. 1440.

9. *Annexes du Moniteur Belge*, 4 mars 1910, p. 1057.

10. AKG, Ove, doc. 212, art. 1525.

11. Céline Rens (Geraardsbergen 1854 - Elsene 1934).

12. *Annexes du Moniteur Belge*, 9-10 mars 1914, p. 1330.

François Rens (1865-1940)

treedt. Elf arbeiders blijven na de oprichting van de NV in december 1905 doorwerken en er vallen ontslagen, de rest wordt aangeworven tussen 1906 en 1910. Net voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werken er in het bedrijf 45 arbeiders¹³. Zij moeten dagen van 12 uur kloppen en er zijn 3 nachtploegen, van 19.00 uur 's avonds tot 6.00 uur 's ochtends.

De *Zwartfabriek* is één van de eerste bedrijven in de Geraardsbergse regio die een telefoonaansluiting heeft. Gezien vaak leveringen gebeuren tot ver buiten de eigen provincie, is een snelle verbinding van essentieel belang. Tot met de sluiting van de onderneming begin jaren 1950, blijft het telefoonnummer 12.¹⁴

Eerste Wereldoorlog

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog draait de beenzwartfabriek op volle toeren, maar dat verandert snel onder de Duitse bezetting. Vanaf 22 augustus 1914 tot 31 juni 1915 valt de productie

Théophile Willems, beter bekend als de 'File', treedt op 14 november 1909 in dienst als smid in de 'Zwartfabriek'

volledig stil en worden alle arbeiders verplicht werkloos. De loodsen met beenderen worden van 4 september tot en met 23 oktober 1914 door de Duitsers gebruikt als "*boucherie militaire*". Vanaf 1 juli tot en met 31 december 1915 wordt er opnieuw gewerkt. De productie valt terug stil wanneer de Duitse autoriteiten de aanvoer van beenderen stopzetten. Bij gebrek aan deze basisgrondstof kan niet verder worden gewerkt. Van 12 september 1916 tot 9 juli 1917 worden de ruimte met de weegbrug, de kalibreringszaal, de loodsen en de werkplaats voor het vervaardigen van beenzwart gebruikt door de *Kommandantur* als opslagplaats voor hooi, stro, bieten en bladeren die zij opeist bij de dorpsbewoners. In november 1916 zijn er nog twee arbeiders aan het werk, wellicht voor het dagelijks onderhoud¹⁵. Volgens een personeelslijst, opgevraagd door de Duitse overheid, werken er op 26 juni 1917 11 arbeiders. Directeur Van Liefferinge stelt een namenlijst op van de werklui met

Fabrieksstempel (1917)

daarbij opvallend de vermelding van hun alfabetiseringsgraad. Verder noteert hij de inventaris van het machinepark, dat bestaat uit: "*een stoommachien voor het draaien der fabriek, een klein stoommachien voor de pompen en dynamos, twee beenbrekers, twee beenmalers, twee ziftmachienen, een cylinder-breker van beenzwart, eene turbine, twee dynamos, een ventilateur, een machien-cyclone tot malen van beenzwart*".¹⁶ De Duitsers hebben vooral belangstelling voor het metaal en het koper, dat zij kunnen omsmelten tot wapens. Inwoners van Overboelare moeten naast landbouwproducten tal van materialen inleveren ten dienste van het Duitse leger. Ook de *Zwartfabriek* ontsnapt er niet aan: op 28 maart 1917 wordt 50 meter *pikkersdraad* aan de bezetter afgeleverd¹⁷.

Vanaf 9 juli 1917 wordt de hele fabriek door de Duitse bezetter in beslag genomen "*avec l'intention de mettre l'usine militairement en activité*". Vanaf oktober wordt er een aantal Duitse militairen ingekwartierd. Hun aantal en in welke fabrieksvleugel zij worden ondergebracht is niet bekend.¹⁸ De ontvettingsapparaten, de pompen, de stampmachines en de elektrische verlichting worden op 17 mei 1918 verwijderd. Vanaf die dag gaan naast de werkruimten die nog steeds gebruikt worden als opslagplaats voor bovengenoemde agrarische producten, nu ook de lokalen op de benedenverdieping

13. RAG, HGA Ove, nr. 1421: andere bronnen spreken van 43 en van 31.

14. Telefoonboeken 1928, 1933 en 1952.

15. RAG, HGA Ove, nr. 1204.

16. RAG, HGA Ove, nr. 1205.

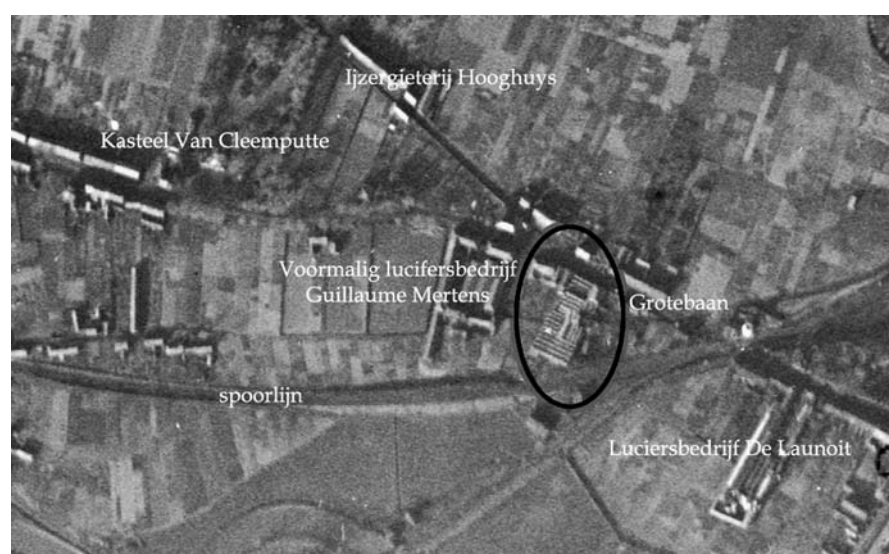
17. RAG, HGA Ove, nr. 1039.

18. RAG, HGA Ove, nr. 1059.

Tabel 4: Alfabetische namenlijst van de werknemers van de S.A. *Fabrique des Produits Chimiques de Grammont* met aanduiding van hun beroep, leeftijd en alfabetisatiegraad op 26 juni 1917

Naam	Beroep	Leeftijd	Alfabetisatiegraad
Deglan Francis	werkmán	46	een weinig lezen en schrijven
Delannoit Francis	werkmán	45	ongeleerd
Delauw Isidore	stoker	57	ongeleerd
Deschrever Antoon	werkmán	58	lezen en een weinig schrijven
Droesbeke Francis	werkmán	39	een weinig lezen en schrijven
Frederick Francis	werkmán	46	een weinig lezen en schrijven
Stoffijn Pieter	werkmán	56	lezen en een weinig schrijven
Van Wayenberg Hubertus	werkmán	64	ongeleerd
Van Wayenberg Theophiel	werkmán	44	een weinig lezen en schrijven
Willems Frans	werkmeester	59	ongeleerd
Willems Theophiel	smid	34	lezen en een weinig schrijven

Luchtfoto genomen op 10 november 1918 door de Britse luchtmacht met aanduiding van de 'Zwartfabriek' (omcirkeld) en omliggende bedrijven (Imperial War Museum Archives, Londen)

in opdracht van de Duitse autoriteiten dienst doen als depot voor de grondstoffen van de lucifersbedrijven zoals fosfor, paraffine, zetmeel, lijm... enz.. Op 2 oktober nemen de militairen van het Zesde Leger de smidse, de voorraadmagazijnen, twee lokalen op de benedenverdie-

ping en de koer in voor de diensten van de *militaire intendance*¹⁹. Tijdens de bezetting wordt een weegschaal, een transportwagentje, een dubbele bureelkast, een bureau en een brandkast ontvreemd.²⁰

Bij hun aftocht in november 1918

worden in de dorpen rond Gerardaardsbergen door de vijand geplunderd. Vooral de boerenbevolking heeft zwaar te lijden. Niet minder dan 354 burgers en ondernemingen in Overboelare dienen een schadedossier in. De S.A. *Fabrique de Produits Chimiques de Grammont* eist eerst een schadevergoeding van 94.047,65 fr., maar zwakt dit bedrag later af tot 85.159 fr., toch nog de hoogste schadeclaim in de gemeente. Slechts voor 31.770 fr. staat vermeld in een geregistreerde akte²¹, die is opgenomen in het geklasseerde Hedendaags Gemeentelijk Archief.²² Op 28 augustus 1919 ontvangt directeur François Van Liefferinge 12,70 fr. als vergoeding voor het tijdelijk logement van Engelse soldaten in het bedrijf²³.

Het interbellum

Na een lange periode van productiebeperking wordt opnieuw geïnvesteerd in de uitbreiding van de bedrijfsgebouwen: in 1919 tot 4.540 m², in 1921 tot 6.810 m²²⁴. Op een luchtfoto, genomen door de Britse luchtmacht op 10 november 1918, hebben de meeste gebouwen een raekemdak. Op 28 februari 1921 vraagt Jules Rens als afgevaardigde-beheerder de toelating aan het provinciebestuur om voor een periode van dertig jaar "in hare fabriek (...) met het vervaardigen en bewerken van beenzwart, zwavelzuur, beenderenteer en het bewerken van beenderendeeg voor de wijnbereiding"²⁵. Het vooroorlogse aanbod van beenzwart en bijproducten wordt beperkt.

19. Zorgt voor de voeding, de kleding en de bevoorrading van de troepen.

20. RAG, HGA Ove, nr. 1037.

21. RAG, HGA Ove, nr. 1039: het betreft een drietal vaststellingen (op 27 juni en 18 oktober 1918 en op 1 mei 1919) met vermelding van de schade aan het bedrijf ten gevolge van de Duitse bezetting en met een overeenkomstig schadebedrag, dit in tegenwoordigheid van Arthur De Ceuleneer, deurwaarder bij de rechtbank van Eerste Aanleg te Oudenaarde; François Van Liefferinge, directeur van de S.A. *Fabrique de Produits Chimiques de Grammont*; Paul Van Cleemputte en Jacob Auguste, respectievelijk burgemeester en schepenen van Overboelare; Pierre Bury, paardensmid en Rémy De Martelaere, timmerman.

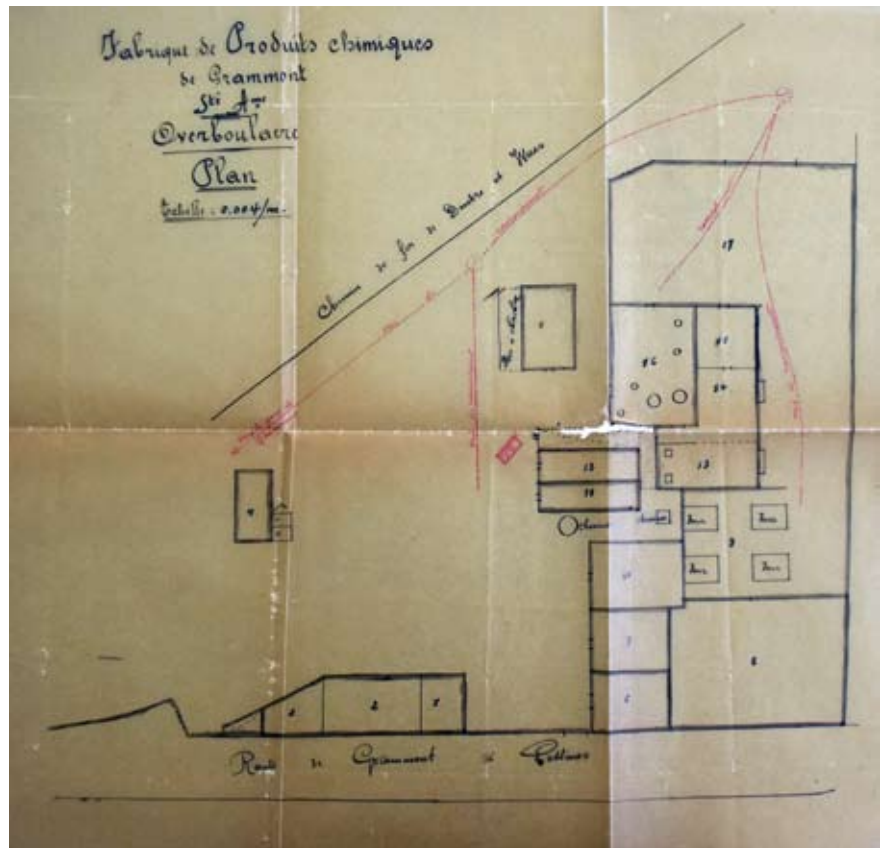
22. RAG, HGA Ove, nr. 1063.

23. RAG, HGA Ove, nr. 1058.

24. AKG, Ove, doc. 212, art. 1525.

25. Het bedrijf werd opgestart in 1886 en mocht voor een periode van dertig jaar produceren. Een nieuwe aanvraag voor dertig jaar in 1917 werd onmogelijk wegens de oorlogsomstandigheden en werd verdaagd naar een latere datum.

Er is alleen nog sprake van: “Noir Animal Neuf, poudre d’os, goudron d’os, suif d’os, sulfate d’ammoniaque et matières premières pour engrais”. Beenzwart wordt nu aangeleverd in korrels van diverse formaten. Op 22 april mag door het besluit van de Bestendige Deputatie de productie verder gezet worden mits aan een aantal voorwaarden wordt voldaan. Hoewel er volgens de provinciale diensten de voorbije jaren op het vlak van de hygiëne en gezondmaking van het bedrijf vooruitgang is geboekt, dienen er nog een vijftiental maatregelen genomen te worden in verband met het geloosde afvalwater, de productie van chemische stoffen, de verluchting van de werkruimten en de accommodatie van de arbeiders. Enkel ontvette beenderen mogen nog verbruikt en gestapeld worden.

Gedetailleerd grondplan van de ‘Zwartfabriek’, opgemaakt door landmeter Omer De Boe op 19 februari 1921

Een bijgevoegd gedetailleerd grondplan van het bedrijf bij de aanvraag en opgemaakt door gezworen landmeter Omer De Boe (1883-1967) op 19 februari, geeft ons een idee over de indeling van de diverse fabrieksruiden: (1) smidse, (2) bevoorradingsmagazijn met vervangingsmateriaal, (3) en (4) magazijnen voor allerlei materiaal, (5) magazijn voor ammoniaksulfaat, (6) opslagplaats van diverse materialen, (7) productieruimte voor *noir impalpable*, (8) zaal voor ijking van het beenzwart, (9) vier ovens voor de verkalking van het beenzwart, (10) productie- en droogplaats van ammoniaksulfaat, (11) stoomketel, (12) stoommachine en elektrische dynamo, (13) werkruimte voor het tot korrels maken van de beenderen, (14) en (15) magazijnen van beenderen en beenzwart, (16) productieruimte voor oenologische deeg en (17) hangar voor beenderen.²⁶

Op 4 juli 1920 wordt tijdens een buitengewone vergadering van de beheerraad voor Jules De Ruyver, notaris te Geraardsbergen, een aantal statuten van de NV gewijzigd. Jules Rens, advocaat te Sint-Gillis, bezit 64 aandelen; zijn jongere broer François Rens, notaris te Geraardsbergen en hun zusters Aimée Rens, zonder beroep te Brussel, en Eugénie Rens, vertegenwoordigd door haar echtgenoot Georges Duprêt, voorzitter van het Hof van Beroep te Brussel en verblijvend te Elsene, bezitten elk 14 aandelen. Een andere zuster, Céline Rens, zonder beroep te Elsene, bezit er 12. Frans Van Kalken-Gallemaerts²⁷, professor aan de Vrije Universiteit Brussel, schoonzoon van nog een an-

dere zuster, Marie Louise Rens en woonachtig te Elsene, bezit 6 aandelen. Victor Gallemaerts²⁸, dokter te Elsene en zoon van Marie Louise Rens, heeft er tenslotte 8. Robert Billiard, schoonzoon van Céline Rens, is voorzitter van de beheerraad. Hiermee is het beheer van de *Zwartfabriek* volledig in handen van de kinderen van notaris Louis Ghislain Rens (1817-1894), secretaris in 1848-1859 en liberaal schepen in 1865-1869 van Geraardsbergen.²⁹ Zij blijven quasi allen aandeelhouder tot het uitbreken van W.O. II.

Op vraag van de voorzitter van de Geraardsbergse Werkrechtvaardersraad, levert directeur Van Liefferinge op 3 januari 1922 een gedrukt *Reglement van Inwendige Orde* af. De werknemers worden opgedeeld

26. PAOVI (Provinciearchief Oost-Vlaanderen), 8ste Afdeling, nr. 108/34.

27. Frans Van Kalken (1881-1961), historicus en auteur van diverse werken over de hedendaagse geschiedenis. Naar hem is ook de Avenue Frans Van Kalken in Anderlecht genoemd.

28. Victor Gallemaerts (1888-1956).

29. *Annexes du Moniteur Belge*, 4 juillet 1920, acte n° 8312, p. 923.

'Reglement van Inwendige Orde' (1922)

in een dagploeg en de ploegen, bestaande uit de "machinisten, zouters en ovenmannen". De dagploeg werkt telkens van 8.00 uur tot 17.00 uur. De werkuren van de andere ploegen lopen van 6.00 uur 's ochtends tot 14.00 uur 's middags, van 14.00 uur 's middags tot 22.00 uur 's avonds en van 22.00 uur 's avonds tot 6.00 uur 's ochtends "zonder rustpoozen". De dagploeg werkt niet op zondag, 1 januari, Paasmaandag, Onze-Lieve-Heer Hemelvaart, Pinkstermaandag, Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart, Allerheiligen en Kerstdag. Dit geldt niet voor de andere ploegen, die elke dag acht uren moeten werken. Het uurloon wordt elke zaterdag uitbetaald. Op het fabrieksterrein geldt een algemeen rookverbod. Het personeel is tegen arbeidsongevallen verzekerd door de verzekeringsmaatschappij Zürich met lokale agent Jules Fontaine.³⁰

Op 15 april 1923 wordt tijdens een buitengewone vergadering van de beheerraad voor Jules De Ruyver, notaris te Geraardsbergen, het sociaal kapitaal van de NV verhoogd tot 160 aandelen. Jules wordt aangeduid als afgevaardigde-beheerder en voorzitter van de beheerraad, terwijl Robert Billiard optreedt als secretaris. Victor Gallemarts en Georges Duprêt fungeren als stemopnemers.³¹

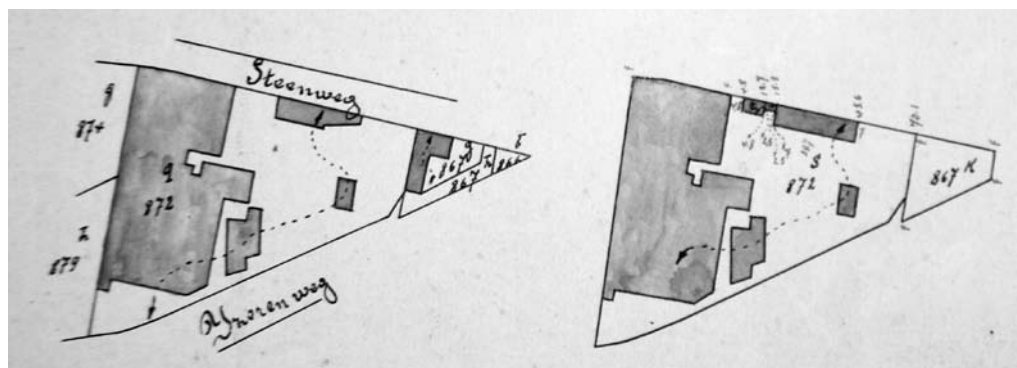
In 1924 valt de bedrijfsoppervlakte terug op 6.230 m². Nog in maart van dat jaar wordt er een toelating gevraagd aan het bestuur van Overboelare om een nieuwe stoomketel te mogen plaatsen. Of die er effectief is gekomen is onduidelijk. Dit geldt eveneens voor de aanvraag voor toestemming in april 1928 om in het bedrijf een nieuwe stoommachine te plaatsen.³² Datzelfde jaar wordt een oud fabrieksgebouw afgebroken en vervangen door nieuwbouw, maar uit de kadastrergegevens kan de functie niet worden afgeleid.³³

Op 30 maart 1925 krijgt de fabrieksdirectie de toestemming van

de conducteur van Bruggen en Wegen om de afsluitingsmuur van het fabrieksterrein over een lengte van 5 meter tot 4 meter te verhogen.³⁴ Nog datzelfde jaar, op 31 december bedraagt het bedrijfskapitaal 1.230.674,47 fr.. Er wordt voor een bedrag van 260.000 fr. geparticipeerd in een Frans bedrijf.³⁵ Een nettowinst van 22.000 fr. wordt uitgekeerd aan de beheerders.³⁶ In 1926 werken 25 arbeiders in de fabriek, in februari 1931 telt het bedrijf 33 arbeiders en 7 bedienden.³⁷ Het totale aantal daalt in 1932-1933 naar 28.³⁸

In 1928 wordt links van de fabriekspoort langs de straatkant een woonhuis opgetrokken. Het is een bakstenen gebouw van twee bouwlagen onder een zadeldak van pannen. De bovenverdieping langs de straatzijde heeft twee vensteropeningen, terwijl in de zijgevel voorbij de poort zich de toegang tot het huis bevindt. We vermoeden dat het hier om de portierswoning gaat.³⁹

In 1930 is het bedrijfskapitaal meer dan verdubbeld ten opzichte van 1925 of 2.651.551,50 fr.. 65.000 fr.

Kadastrerplan van de 'Zwartfabriek' in 1924, voor en na inkrimping van de bedrijfsoppervlakte

30. RABW (Rijksarchief Beveren-Waas), *Archief van de Arbeidsrechtbank van Dendermonde*, toegang nr. R 449, nr. 1630.
 31. *Annexes du Moniteur Belge*, 17 avril 1923, acte n° 4892; J.-L. RENS, *Stamboom van de familie Rens...*, p. 28-31.
 32. RAG, HGA Ove, nrs. 24, 1144. Volgens SAGer, HGA Ove, nr. 875 gaat het in 1924 om een stoomketel.
 33. AKG, Ove, doc. 212, art. 1525.
 34. RAG, HGA Ove, niet geklasseerde deel.
 35. Niet nader gespecificeerd.
 36. *Annexes du Moniteur Belge*, 4 mars 1926, acte n° 1946, p. 1611.
 37. RAG, HGA Ove, nrs. 1421, 197.
 38. RAG, HGA Ove, nr. 1143.
 39. RAG, HGA Ove, niet geklasseerde deel.

winst gaat naar de beheerders, 31.500 fr. wordt verdeeld onder het personeel.⁴⁰ De volgende jaren daalt het bedrijfskapitaal zinderogen tot het minimum van 1.732.803,58 fr. in 1936⁴¹. De economische malaise die het land in deze periode in haar greep heeft is er niet vreemd aan. Dit weerhoudt de directie niet om in augustus 1934 te investeren in de uitbreiding van de bedrijfsoppervlakte. Zo wordt het werkhuis naast de burelen verhoogd met één bouwlaag⁴². In 1937 komt er een kentering en worden er opnieuw hogere productiecijfers gehaald⁴³.

Tijdens de buitengewone vergadering van de beheerraad op 28 september 1933 worden Edgard en Alfred Duché, beiden industrielen respectievelijk woonachtig te Sint-Pieters-Woluwe en te Londen, als nieuwe beheerders opgenomen. Tegelijk wordt de duur van de NV unaniem met dertig jaar verlengd.⁴⁴ Drie jaar later, op 30 april, worden voor Jules De Ruyver, notaris te Geraardsbergen, de statuten van de vennootschap ge-

Fabrieksstempel (1931)

wijzigd. De duur van de mandaten wordt gewijzigd en het minimum bedrag om een dividend uit te keren wordt afgeschaft.⁴⁵

Tijdens de jaren 1930 wordt het aanbod aan producten uitgebreid met *ivoorzwart* (Noir d'Ivoire) en zogenaamd *Noir lavé* in deeg- en poedervorm voor de behandeling van wijn, suiker, oliën... enz.. Over de afnemers van beenzwart en bijproducten is zo goed als niets bekend. Enige aanwijzing is een brief van 19 november 1938 aan de S.A. *Sucrierie Notre Dame* uit Oreye (provincie Luik), waarin de directie beenzwart in korrels en poedervorm aanprijst bij de suikerraffinage.

Tweede Wereldoorlog

Na de Duitse inval in mei 1940, wordt de fabriek stilgelegd. Op dat ogenblik worden 24 arbeiders en 3 bedienden werkloos. De bedrijfsgebouwen lijden weinig schade tijdens de militaire acties in en rond de stad. Volgens artikels 3 en 8 van een onderrichting van het ministerie van Economische Zaken en Mid-denstand en van het ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg mag de bedrijvigheid van een onderneming van meer dan 25 werklieden vanaf 1 juni 1940 niet worden stilgelegd. Een hervatting van de productie wordt volgens een verslag van 23 juni niet meteen voorzien, want "afgezien de afzet grootendeels voor het buitenland bestemd is". Op 5 juli komt vanuit de provincie de vraag naar de kolenvoorraad in elk bedrijf in Overboelare. De beenzwartfabriek geeft voor juli geen cijfers op, maar voorziet voor augustus 100 ton en voor de wintermaanden dezelfde hoeveelheid. Op 16 september 1940 zijn opnieuw twee arbeiders aan de slag, vermoedelijk voor het onderhoud van de machines. Van enige

Luchtfoto genomen door de Britse luchtmacht op 1945 met aanduiding van de 'Zwartfabriek' en omliggende bedrijven

40. *Annexes du Moniteur Belge*, 7 mars 1931, acte n° 2060, p. 1567.

41. *Annexes du Moniteur Belge*, 12 mars 1937, acte n° 2276, p. 1622-1623.

42. RAG, HGA Ove, niet geklasseerde deel.

43. *Annexes du Moniteur Belge*, 1938, acte n° 1896, p. 1284: : dit kan er wellicht op wijzen dat de fabriek belangrijke leveringen doet in het buitenland. Na de devaluatie waren de bedrijven die veel aan export deden gefavoriseerd en zagen zij hun omzet groeien.

De luchtbombardementen in 1944-1945 hebben heel wat schade toegebracht aan de gebouwen in de onmiddellijke omgeving van de 'Zwartfabriek', hier de vernielde werkhuizen van het lucifersbedrijf De Launoit (Verzameling Ph. Haegeman) (ongedateerd)

Ninove waar zij werkzaam zijn bij de Heeren Blaton-Aubert, Fabriek "Union Allumettière" voor onze rekening"⁴⁷.

Hiermee is duidelijk dat de fabriek in Overboelare op een laag pitje draait en dat men tracht, in samenwerking met andere bedrijven in de streek, de werkloosheid in te perken.

Volgens een brief van het gemeentebestuur van Overboelare aan de gewestcommissaris van de *Passieve Luchtbescherming* van 26 april 1945 hebben op het grondgebied van de gemeente drie bombardementen plaats gevonden, op 25 mei en 26 augustus 1944 en op 1 januari 1945. Hierbij zouden "ongeveer 160 woningen en fabrieken licht of zwaar beschadigd zijn. Er zijn 2 doden en enkele lichtgewonden."⁴⁸ In hoeverre de Zwartfabriek hierbij schade heeft opgelopen, is niet bekend.

Nog in 1944 worden de 5 arbeiderswoningen, gelegen achter de spoorlijn en in 1886 opgetrokken door Gabriël Duchâteau, afgebroken.

Naoorlogse periode

De eerste buitengewone vergadering van de beheerraad na de oorlog vindt plaats op 21 februari 1946. Emile Rens, chemisch ingenieur te Ukkel, volgt zijn pas overleden vader Jules op als afgevaardigd beheerder en voorzitter van de beheerraad. Verder

productie kan pas gesproken worden vanaf juni 1941, wanneer 14 arbeiders aan de slag gaan. Na een inkrimping tijdens de zomermaanden, werkt de fabriek opnieuw met 20 werkkrachten vanaf september 1941 tot en met januari 1942. Nadien draait de productie tot oktober vermoedelijk op een laag pitje want het aantal werklieden wordt quasi gehalveerd. Van november 1942 tot en met mei 1943 zijn in de fabriek 22 werklui bedrijvig, wat het hoogste bekende aantal is tijdens de oorlogsja-

ren. Cijfers van de volgende maanden tot de bevrijding in september 1944 ontbreken.⁴⁶

Op 29 april 1944 vraagt het bestuur van de S.A. *Fabrique des Produits Chimiques de Grammont* aan het gemeentebestuur van Overboelare de toelating dat haar werklui, Joseph Ribbens, Oscar Tuypens, Pius De Vos en Frans Borremans, allen woonachtig in de gemeente, "om hunne woning te mogen verlaten voor 5 uur 's morgens, ten einde hun toe te laten den eersten trein te nemen voor

Tabel 5: Totaal aantal arbeiders die in de beenzwartfabriek werkzaam zijn tijdens de oorlogsjaren 1940-1943

Maand	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12
1940	-	-	-	-	27	-	-	-	2	-	-	3
1941	3	2	2	3	4	14	10	5	20	20	20	20
1942	20	7	4	4	4	11	11	11	4	16	22	22
1943	22	22	22	22	22	-	-	-	-	-	-	-

44. *Annexes du Moniteur Belge*, 15 octobre 1933, acte n° 12793, p. 345.

45. *Annexes du Moniteur Belge*, 20 mai 1936, acte n° 8283, p. 3012-3013.

46. RAG, HGA Ove, nr. 1107.

47. RAG, HGA Ove, nr. 1108.

48. RAG, HGA Ove, nr. 1071. Volgens Y. Van Lierde is het bombardement op 1 januari 1945 vermoedelijk een aanval van de Duitse *Luftwaffe*. Die dag wordt namelijk *Operation Bodenplatte* gelanceerd. De Duitse luchtmacht probeert zoveel mogelijk Britse en Amerikaanse toestellen op de grond te vernietigen. In Oost-Vlaanderen en Brabant worden Sint-Denijs-Westrem, Ursel, Maldegem en enkele vliegvelden rond Brussel aangevallen. De kans bestaat dus dat een geallieerd depot of het spoorwegknooppunt naast de fabriek als gelegenheidsdoelwit wordt bestookt door een of meerdere Duitse toestellen op de terugweg van een van deze vliegvelden.

Emile Rens (1910-1974)

zitten nog in het bestuur Jacques Rens, burgerlijk ingenieur mijnbouw te Senefte en jongste zoon van François Rens, Victor Gallemaerts en Marc Van Kelecom, ingenieur te Brussel. Robert Billiard neemt afstand van zijn mandaat dat hij bijna veertig jaar heeft uitgeoefend. Walter Peereboom, handelsingenieur te Brussel, wordt aangesteld als commissaris. De raad dient tegelijk de handelsbalans van het voorbije jaar in. Het bedrijfskapitaal is ten gevolge van de oorlogsjaren afgeslankt tot 1.275.784,80 fr.⁴⁹ De aandeelhouders zien nog een toekomst voor de *Zwartfabriek* en investeren de volgende jaren fors in het bedrijf. Er worden langlopende leningen aangegaan bij de Kredietbank. Het bedrijfskapitaal groeit in 1946 aan tot 3.836.386,10 fr., twee jaar later tot 5.459.057,60 fr..⁵⁰ In 1947 bestaat de beheerraad uit Emile Rens, zijn jongere zuster Maria Rens, zonder beroep en vertegenwoordigd door haar echtgenoot Pierre Goffard, industrieel en beiden residerend te Brussel; Marie Julie Van Kalken, doctor in de rechten en vertegenwoordigd door haar echtgenoot Jean Claeys, burgerlijk ingenieur elektronica en beiden woonachtig te Jemep-

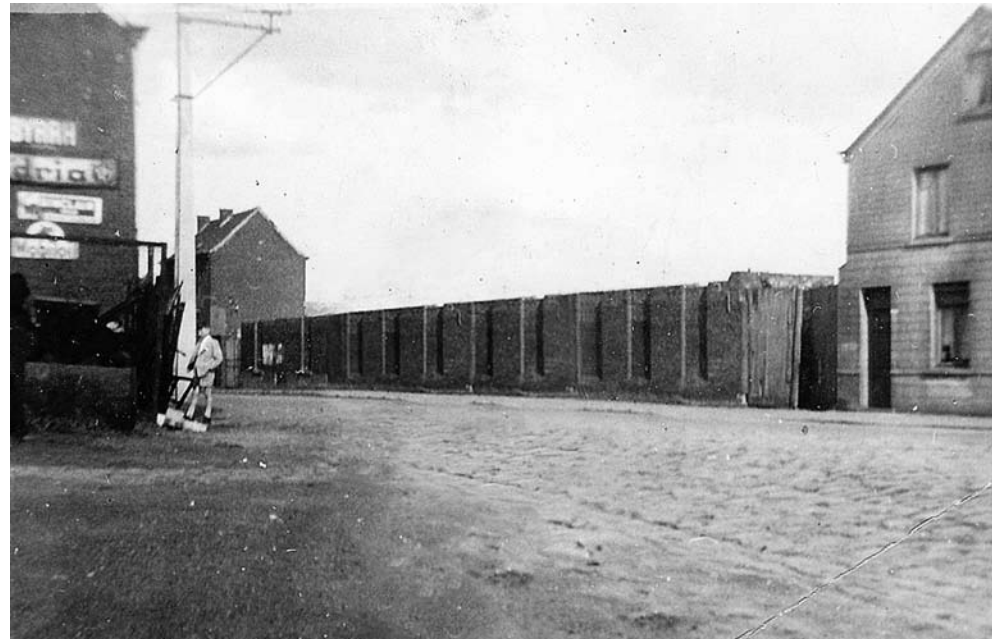

Jacques Rens (1903-1987)

pe-sur-Sambre; Louise Schoutteten, zonder beroep en echtgenote van Robert Billiard; Victor Gallemaerts en zijn jongere zuster Jeanne, vertegenwoordigd door Frans Van Kalken en Marc Van Kelecom. Op 10

maart stemmen zij, vastgelegd in een akte van de Brusselse notaris Albert Raucq, in met een aantal wijzigingen van de statuten van de NV. Opvallend is dat de maatschappij zich niet langer beperkt tot de productie en verkoop van beenzwart en afgeleide producten, maar ook – hoewel zonder verdere duiding- van alle chemische producten.⁵¹

Na W.O. II werkt de fabriek gewoon door⁵². Toch is er al sedert de oorlog een kolenschaarste en die is ook nog voelbaar in 1947. Volgens de Geeraardsbergse communist Augustijn Daneels zouden er dagelijks “duizenden kilos kolen in den woeker verdwijnen”. Hij legt meteen de schuld bij ‘kolenbaron’ Georges Matthijs, die eind februari “*verscheidene wagons kolen op de koer van de zwartfabriek afloste om aan de oogen te ontduiken*”. Daneels vindt dit onrechtvaardig want “*Intussen gaan de inwoners voort zonder*

Zicht op de Groteweg met op de achtergrond de afsluitingsmuur en het vermoedelijke portiershuis van de ‘Zwartfabriek’. Uiterst rechts zien we, in oorsprong een oud magazijn, door kartonfabrikant Léon Fontaine in 1924 omgebouwd tot woonhuis. (1956)

49. *Annexes du Moniteur Belge*, 25-26 mars 1946, acte n° 4020, p. 2794-2795.

50. *Annexes du Moniteur Belge*, 1947, acte n° 13574, p. 138; 1949, acte n° 15577, p. 670.

51. *Annexes du Moniteur Belge*, 30-31 mars 1947, acte n° 5008, p. 3393-3394.

52. RAG, HGA Ove, niet geklasseerde deel: het bedrijf verkoopt aan het gemeentebestuur van Overboelare op 13 november “*twee karren en een auto assche*” en nog eens op 26 december 1946 “*twee karren assche*”, samen goed voor 90 fr.. De as wordt aangewend voor het vullen van de putten in de beschadigde wegen in de gemeente.

Straat- en achterzijde van het vermoedelijke portiershuis, de laatste stille getuige van het industriële verleden van de 'Zwartfabriek' (Foto J. De Ro) (29 mei 2015)

kolen. De huishoudens waar de griep en kinkhoest heerscht kunnen verder krepere van de koude".⁵³

Het boekjaar 1950 wordt afgesloten met een verlies van 437.738,01 fr., terwijl het bedrijfskapitaal gedaald is tot 3.768.722,21 fr.⁵⁴ Bij de statutaire benoemingen op 22 juni van datzelfde jaar is geen enkel familielid Rens nog vertegenwoordigd: Fernand Lannoy, dokter in de rechten en Pierre Frottier, technicus, respectievelijk te Dilbeek en te Tervuren zijn, naast Robert Van Kelecom, voor drie jaar aangeduid als beheerders. Jean-François De Coninck, hoofdboekhouder te Vilvoorde, is voor één jaar commissaris.⁵⁵

Een beenderopslagplaats

Ons onderzoek heeft geen precieze aanwijzingen gevonden wanneer de productie in de Zwartfabriek is stopgezet. Zij staat niet meer vermeld op een lijst van de 25 bedrijven die op 15 juli 1952 op het grondgebied van de gemeente actief zijn⁵⁶. Toch komt de

beheerraad van 1951 tot en met 1955 nog samen voor het opstellen van de handelsbalans. De laatste bekende bedrijfscijfers dateren van 31 december 1954 en geven een resterend bedrijfskapitaal aan van 2.767.677,77 fr. en een verlies van 1.132.215,80 fr.⁵⁷ Over een mogelijke liquidatie of een overname van de beenzwartfabriek is niets teruggevonden. Of toch? In maart 1951 vraagt de *Groepering der Nijverheid voor Ontvetting van Beenderen* uit Vilvoorde de toestemming aan het gemeentebestuur van Overboelare om in een lokaal van de leegstaande fabriek "een opslagplaats van 10 tot 20 ton beenderen in te richten". Er wordt meteen protest aangetekend door 130 omwonenden. Op haar zitting van 3 april, schaarde de hele gemeenteraad zich achter de buurtbewoners, want "terugblikkende op het verleden van de fabrique "Produits chimiques" komt de herinnering op het voorplan dat het gebuurte vergeven was van vliegen, ratten, stof en niet te trotseren geur". En meent zij, dat met de oprichting van een sanatorium met een honderdtal kamers, "de twee

voornoemde inrichtingen onverenbaar zijn op het grondgebied van één zelfde gemeente". Ook Theo Bruylandt (° 1923), die jarenlang samen met zijn vader de familiedrukkerij in de Lesensestraat draaiende houdt, herinnert zich nog de stank, die hem vooral tijdens de zomermaanden overviel. Meteen wist hij dat de wind van Overboelare kwam.⁵⁸ Alle klachten ten spijt, wordt de aanvraag door het besluit van de Bestendige Deputatie op 6 juli toegestaan voor een proefperiode van 1 jaar.⁵⁹ Maar de inwoners van Overboelare laten het hier niet bij en leggen kort daarop een bezwaarschrift met 196 handtekeningen neer bij de gemeente. Op 26 juli komt het college van burgemeester en schepenen samen en besluit "Aan de Bevoegde Instanties te vragen maatregelen te willen treffen en dergelijke beenderenopslagplaats niet in de center der gemeente tot stand te laten komen". Toch stuurt de burgemeester op 13 augustus een brief naar de directeur van *Groepering der Nijverheid voor Ontvetting van Beenderen* waarin hij vraagt om de vergunning op

53. *De Rode Vaan*, 1 maart 1947, p. 4, k. 3.

54. *Annexes du Moniteur Belge*, 7 juni 1951, acte n° 12964, p. 4635-4636.

55. *Annexes du Moniteur Belge*, 1950, acte n° 18573, p. 1364.

56. RAG, HGA Ove, niet geïnventariseerd deel.

57. *Annexes du Moniteur Belge*, 20 juni 1953, acte n° 15410, p. 5405; 7-8-9 juni 1954, acte n° 15590, p. 5095-5096; 1955, acte n° 14470, p. 4690-4691.

58. Interview met Theo Bruylandt, 18 maart 2016.

59. SAGer, HGA Ove, nrs. 871-872, 875.

Zicht op het oude metaaldepot van de familie Carion (Foto J. De Ro) (29 mei 2015)

het gemeentehuis af te halen. Op 15 oktober volgt een antwoord van de directie uit Vilvoorde waarin zij de gemeente verwijt dat zij beroep heeft aangetekend op de goedkeuring van het provinciebestuur en dat de kosten van de aanpassingswerken, die intussen zijn uitgevoerd, bij weigering zullen verhaald worden op de gemeente. De burgemeester geeft meteen als antwoord dat de gemeente geen verzet heeft aangetekend maar dan wel de omwonenden en dat zij hen daarin steunt. Uiteindelijk wordt het provinciaal besluit vernietigd door het KB van 28 november 1951⁶⁰.

In 1953 gaat de beenzwartfabriek onherroepelijk tegen de vlakte, met uitzondering van het portiershuis en de omheiningmuur langs de Groteweg. Twee jaar later wordt het bedrijfsterrein aangekocht door Willy Carion, die tegenover het bedrijfsterrein een ijzerdepot uitbaat. Op 25 juli 1963 vraagt hij aan het gemeentebestuur van Overboelare de toelating om op de oude site "een opslagplaats van minstens 10 ton schroot en van

minstens 10 versleten voertuigen op te richten".⁶¹ De lege site krijgt nieuwe hangars en wordt jarenlang bedolven onder autowrakken en schrootafval⁶². Luc Carion zal als laatste uitbater het terrein sluiten en te koop aanbieden. Onderzoek heeft intussen uitgewezen dat op een deel van de site, waar de *Zwartfabriek* heeft gestaan, industriële bodemvervuiling is vastgesteld.

Slotbeschouwing

Het opstarten van de *Zwartfabriek* in 1885 hangt nauw samen met de voorgeschiedenis van het eerste lucifersbedrijf in Geraardsbergen. Guillaume Mertens vervaardigt als eerste vanaf 1843 niet alleen de solferstek maar ook beenzwart, op dat ogenblik nog een weinig bekend product gemaakt uit verkoelde dierenbeenderen. Zijn schoonzoon Gabriël Duchâteau ziet brood in de oprichting van een eigen beenzwartfabriek, losgekoppeld van de lucifersnijverheid, maar het is vooral de Brusselaar Pierre Dalimier die het bedrijf verder uitbouwt en ook de afgeleide producten van been-

zwart op de markt brengt. Het bedrijf krijgt te kampen met milieuproblemen en de reukhinder midden in een woonomgeving is ondraaglijk. In de beginperiode is nooit meer dan een dozijn arbeiders aan het werk en hun aantal schommelt al naargelang het seizoen en de toevoer van grondstoffen. Vanaf 1902 stapt Jules Rens in de zaak. Hij zal er de komende decennia in slagen zijn familie en aanverwanten warm te maken om in het bedrijf te investeren. Dit wordt mede in de hand gewerkt door de oprichting in 1905 van een NV, waardoor de bedrijfsoppervlakte toeneemt, de productie groeit en het aantal arbeiders tot 45 aangroeit. De Eerste Wereldoorlog betekent een tijdelijk keerpunt: de productie valt volledig stil en het bedrijf wordt ingeschakeld in de Duitse bezettingstrategie. Tijdens de jaren 1920 bereikt de fabriek zijn maximale bedrijfsoppervlakte, neemt de productie gestaag toe en torent het personeelsbestand op 40 in 1931. Vanaf laatst vermelde jaar wordt de algemene economische crisis in het bedrijf voelbaar, pas in 1937 treedt een herstel in. Het bedrijf blijft tijdens W.O. II op een laag pitje doorwerken. Ondanks forse investeringen door de nieuwe beheerraad in 1946, sterft het bedrijf een stille dood omstreeks 1950-1951. Een mogelijke verklaring hiervoor moet wellicht gezocht worden in de inkrimping van de afzetmarkt door de groeiende onpopulariteit van beenzwart en sommige afgeleide producten.⁶³

Jacques DE RO
jacques.de.ro@scarlet.be

Met dank aan Yannick Van Lierde voor de luchtfoto's, aan erenotar Jean-Louis Rens en Yoan t'Sas voor de portretfoto's en aan Luc Carion voor het bezoek aan de site.

60. De vraag kan gesteld worden of er geen politiek weerwerk is verricht en door wie om een besluit van de Bestendige Deputatie te vernietigen door een KB. Naast omwonende burgers komt het protest van *NV Fabrique Belge d'Allumettes "Belgian Matches"*, *NV Weverij A. De Smet*, *N.M.B.S.* en *S.A. Fabrique de Produits Chimiques de Grammont* zelf.

61. SAGer, HGA Ove, nr. 872; SAGer, *Verslagen van de gemeenteraad van Overboelare 10.01.1947-27.03.1959*, zitting van 3 april 1951.

62. RAG, HGA Ove, niet geklasseerde deel: op een bouwaanvraag van Nestor Pieteraerens, garagehouder op de Grotebaan 51-53-55-57, van 16 maart 1964 wordt de hele omgeving nog omschreven als "Nijverheidswijk "Zwart Fabriek"".